

АРИСТОТЕЛЬ ПРО СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано світоглядні орієнтації Аристотеля у державно-правовій та соціальній сферах, а також процес формування філософсько-правових поглядів мислителя на основі критичного аналізу аналогічних платонівських гіпотетичних припущень.

Ключові слова: Аристотель, соціальні основи держави, право, закон, суспільний устрій, справедливість, поліс.

Проанализированы мировоззренческие ориентации Аристотеля в государственно-правовой и социальной сферах, а также процесс формирования философско-правовых взглядов мыслителя на основе критического анализа аналогичных платоновских гипотетических предположений.

Ключевые слова: Аристотель, социальные основы государства, право, закон, общественный строй, справедливость, полис.

The article deals with Aristotle's ideological convictions in state, legal and social spheres, as well as with the process of his philosophical and legal views formation under the influence of critical analyses of Plato's hypothetical assumptions.

Key words: Aristotle, social fundamentals of the state, law, justice, police, social organization.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) давньогрецький філософ і вчений-енциклопедист. У 17 років вступив до Академії Платона, де пробув 20 років як слухач, викладач і рівноправний член співдружності філософів-платоніків. Після смерті Платона мандрував східним Середземномор'ям та деякий час жив при дворі македонського царя Філіпа, де займався навчанням юного Олександра. У 335 р. мислитель повернувся до Афін та заснував Ліцей, у якому викладав до своєї відставки, за рік до смерті.

Його філософсько-правові погляди помітно відрізнялися від наукових позицій попередників. Це був апологет порядку, тверезо мислячий філософ-раціоналіст, який обґрунтовував свої ідеї за допомогою теоретичних аргументів, а не міфів. Реаліст, а не утопіст, він насамперед цікавився природними і соціальними основами моралі та права.¹

Відмінність концепцій Платона й Арістотеля полягає у різному підході до визначення всеохоплюючого поняття ідеалу. Зокрема, у платонівській системі ідеал становить результат зовнішнього втручання, тоді як у Арістотеля ідеальне міститься у самих речах і його пошук і дослідження можливі в процесі безпосереднього порівняльного зіставлення понять і речей.² Структура соціальної складової держави не є виключенням із цього правила, яке широко застосовувалося мислителем у процесі його наукового пошуку. Саме тому філософ надавав дослідженню цієї проблематики вагомому значення, формулюючи власні судження на прикладах критики поглядів свого вчителя — Платона та інших попередників.

Творчість Арістотеля завжди викликала жвавий інтерес у дослідників. На його працях виховувалося не одне покоління філософів, правників, соціологів, політологів. Представники переважної більшості галузей науки як гуманітарного, так і природничого напрямку знаходили у працях філософа раціональне зерно, яке досить часто перетворювалося у функціональне начало розробки нових наукових напрямків, бачень, формулювання фундаментальних визначень. Державно-правові погляди мислителя у різний час досліджували Т. Аквінський, Ю.В. Андреев, Т.В. Блаватська, Ж.-П. Вернан, А. Доватур, Е.Р. Доддс, О.І. Зайцев, Ф.Ф. Зелінський, С.Ф. Кечек'ян, Ф. Коплстон, М.А. Кравцов,

Ф.де Куланж, О.Ф. Лосєв, Л.П. Маринович та Г.А. Кошеленко, В.С. Нерсєсянц, С.М. Трубецкой, А.М. Чанишев, і багато інших вчених. Однак завдяки багатогранності та майже всеосяжності творчості Арістотеля нині є досить цікавою для наукового вивчення.

Ціннісні світоглядні орієнтації мислителя, у тому числі й у державно-правовій та соціальної сферах, формувалися на основі критичного аналізу аналогічних платонівських гіпотетичних ідей, а тому, на наш погляд, вони є логічним продовженням еволюційного розвитку філософсько-правових, соціальних, державницьких поглядів, формування яких було започатковано в часи творчої діяльності Платона, але які були критично проаналізовані, змінені шляхом удосконалення та логічно обґрунтовані Арістотелем.

Основні ідеї щодо зародження, розвитку та функціонування держави Арістотель виклав у своїй праці «Політика». Зокрема, він зазначав, що «...політична наука прагне до практичного досягнення загального блага...» (Політика, 1252 а, 5), як етика до блага індивідуального. Індивідуальне і загальне благо, за Арістотелем, збігаються. Але загальне має ціннісний пріоритет як «більш божественне», тому політика є тією ланкою, яка визначає доцільність існування та статус такого поняття як держава.³ На думку М.А. Кравцова, матеріальна причина виникнення держави, за Арістотелем, полягає у людському суспільстві; формальна — у формі державного правління; причина розвитку — у діяльності політиків і державних мужів; цільова — у досягненні загального блага.⁴

Розпочинаючи дослідження державного феномена, Арістотель вдається до застосування методу аналізу, вказуючи, що предмет вивчення стане ясным, якщо вдається до застосування методу поділу складного явища на менші, простіші елементи, а то й взагалі елементарні частини цілого (Політика, 1252 а, 17-21). Тому і феноменологічну сутність держави Арістотель починає досліджувати з її елементарних частин, щоб на завершальному етапі отримати повну та цілісну картину сутнісних характеристик державного організму. Так, зазначаючи, що держава є найважливішою формою спілкування, Арістотель вказував на два найпростіші, на його думку, види спілкування: між чоловіком і дружиною, між володарем і підвладним. При цьому він наголошував, що жінка та раб — це різні соціальні сутності, а поняття «раб» і «варвар» є ідентичними. Також мислитель зазначав, що саме грекам личить владарювати над варварами, а не навпаки.

Спілкування між чоловіком і дружиною філософ називає сім'єю. Декілька сімей об'єднуються у поселення, а суспільство, що складається із поселень, утворює повноправну державу — поліс (Політика, 1252 б, 28). Поліс виникає з життєвих потреб, але існує заради досягнення благої мети, а тому є цілком логічним природним утворенням. Відтак, і людина є істотою політичною. Поза державою може жити або нерозвинута людина, або надлюдина (Політика, 1253 а, 3-5).⁵ Виходячи із зазначеного можна, зробити висновок, що Арістотель деякою мірою дотримувався поглядів, притаманних патріархальній теорії походження держави. Сім'ю він фактично проголошував первинною консолідуючою ланкою суспільства, а відтак найпростішим структурним елементом держави. В сім'ї особи об'єднуються не за професійними, політичними чи іншими ознаками, а за кровною спорідненістю, тобто сімейними узами. Саме ця суспільна «молекула» здатна до відтворення собі подібних, пов'язана не тільки спільністю інтересів, взаємною відповідальністю, але й консолідована на генно-родовому, сакральному рівні. Фактично сім'ю філософ проголошує державою в мініатюрі та саме від неї розпочинає аналіз процесу формування повноцінного державного організму.

Мислитель зазначав, що за своєю природою держава є первинною категорією як у порівнянні з сім'єю, так і з окремим індивідом, адже «ціле передує частині» (Політика, 1253 а, 20). Виходячи з цієї тези, зауважимо, що філософ широко використовував ідентифікаційний інструментарій, притаманний методу порівняння, проводячи, зокрема, ідентифікуючі паралелі між державою і живою істотою. Він зазначав, що із загигеллю цілого живого організму гинуть і всі його складові частини. Філософ порівнював відірвану руку із окремим індивідом, вказуючи на те, що жодна людська істота не може існувати поза

державою. Далі він наголошував, що кожен предмет має своє призначення і якщо він втрачає свої якісні властивості, про його повноцінність мовати вже не може. Тому держава — це природне утворення, яке і є первинним у порівнянні з людиною (Політика, 1253 а, 25). Ізольований від державного життя індивід не може бути самодостатньою істотою. А та особа, яка вважаючи себе самодостатньою, не бажає знаходитися у колі державного спілкування, не відчуває себе частиною державного організму, — і справді не є нею, перетворюючись за своєю суттю на тварину чи божество.

У цьому випадку Арістотель репрезентував органічну концепцію, порівнюючи державу з тілом людини та зазначаючи при цьому, що індивід може виконувати свої функції тільки як частина державного організму, без держави він перестає бути громадянином, фактично втрачаючи власну соціальну функціональність. Але мислитель мав на увазі «середнього» громадянина, який не уявляв власного існування поза державним організмом. На підтвердження цих припущень можна навести слова Арістотеля про те, що держава, яка складається з «середніх» людей, буде мати найкращий державний лад (Політика, 1295 б, 28). У цьому випадку, як зазначав А. Доватур, малося на увазі не заснування нового полісу, якому можна було б надати нову конституцію, не досвід введення в існуючих полісах якогось досконалого у всіх відношеннях ладу, що кардинальним чином розходився б з існуючими формами державного правління, а придатне для всіх і порівнювано легко здійснюване виправлення діючих порядків. Саме цей проект Арістотель визначав «найбільш загальним для полісів» серед інших існуючих державно-управлінських форм.⁶

У річниці цієї проблематики також зазначимо, що філософ вказував на наявність індивідів, які здатні існувати поза державою. Це особи, які деградували до соціального дна, перетворившись на суто біологічні організми, та такі, що досягнули соціальних вершин, доторкнулися до божественної істини, піднялися над повсякденною буденністю, тобто перетворилися у божества. Дане твердження частково не втратило своєї актуальності й донині, адже особи, які ведуть асоціальний спосіб життя, фактично самоусуваються від сфери державно-політичного буття, втрачають зв'язок із широким колом соціуму, утворюючи власну, майже ізольовану соціальну групу. З іншого боку, індивіди, які присвятили власне життя служінню вищій сутності — Богові, також прагнуть до усамітнення та намагаються уникати навіть світського спілкування. Тобто за Арістотелем, дієвим можна назвати середнестатистичного обивателя-громадянина, який бере участь у державно-політичних процесах.⁷ Людина, яка знайшла своє призначення, є найдосконалішою з усіх живих істот і, навпаки, індивід, який живе поза законом і правом, — найгірший за всіх,⁸ адже «розумова та моральна сила, якою людину наділила природа, — є явищем, яке можна використати як на благо, так і на шкоду» (Політика, 1253 а, 30-35). У цьому випадку мірилом праведності людини проголошувалися її природний розум і моральні якості, адже завдяки визначенню вектора їх застосування можна прийти до об'єктивних висновків стосовно діянь кожного індивіда і дати їм належну оцінку. Саму ж державу філософ тісно пов'язував із поняттям справедливості, вказуючи на те, що право виступає критерієм, еталоном цієї чесноти та є регулятором процесу політичного спілкування (Політика, 1253 а, 35). Право, на переконання мислителя, становить норму політичного спілкування людей. Жити в державі як політичній організації означає жити за законом.⁹ Тобто Арістотель, визначаючи право найвищим проявом справедливості, одночасно вказував на те, що держава, закріплюючи його на законодавчому рівні, формує не тільки основи, але й усю структуру такого філософсько-правового поняття як справедливість. У той же час охопити його повністю держава не в змозі через властиву йому багатогранність і складну структуру. Тому в цьому випадку, на нашу думку, слід зазначити, що мислитель, таким чином, давав визначення «нормативної» справедливості, яка знаходила власне відображення у законодавчих актах.

Ведучи мову про право, мислитель зазначав, що сутнісною характеристикою цього поняття є також і рівність, але не абсолютна, а відносна. Повністю правового статусу він

наділяв тільки громадян полісу, вказуючи на те, що «дійсно, люди більш благородного походження є громадянами з вищим соціально-правовим статусом, аніж люди без шляхетної генеалогії» (Політика, 1283 а, 35).

Право політичне філософ вважав частково природним, а частково умовним.¹⁰ Природне право існує поза вольовою сферою людини, для всіх однакове і в обов'язковому порядку може і не відобразитися в законодавстві держави. А умовне — це право позитивне (у сучасному розумінні цього терміна). Також мислитель вказував на існування звичаєвого права, яке частково відображаючись у позитивно-правових текстах загальнообов'язкового характеру, надає їм особливої нормативної цінності та значимості щодо норм, які з'явилися завдяки людській розумово-психологічній діяльності та набули своїх нормативних властивостей згідно процедури прийняття нового законодавства (Політика, 1287 b, 6).

Розвиваючи проблематику власних поглядів у річищі позитивного права, Арістотель не міг залишити поза увагою таке комплексне філософсько-правове поняття як «закон», складовою частиною якого, зазвичай, повинна виступати справедливість. Він, зокрема, зазначав, що закон є фактичним відображенням справедливості (Політика, 1255 а, 23). Але Арістотель висловлювався ще більш визначено: «Закон — це розум», він вчить, що ми повинні робити не те, що відповідає батьківським звичаям, а те, що добре саме по собі.¹¹ Тобто закон, право та справедливість у своїй нормативній сукупності є явищем динамічним, яке змінюється під впливом «зовнішніх подразників».

З теорії права відомо, що закон є нормативним відтворенням права, яке, з філософської точки зору, є нічим іншим, як вираженням історично обумовленої людською свободою динамічної рівноваги між особистим інтересом і суспільною необхідністю. Основними ознаками цієї категорії поряд з нормативністю і загальною обов'язковістю є рівність, справедливість, свобода.¹² Це означає, що саме право наповнює закон змістом справедливості та тільки наявність цих двох категорій (права та справедливості) у складі нормативно-правового акта робить його ідеальним. Зокрема мислитель зазначав, що не може бути законним владарювання не тільки згідно права, але й всупереч праву, у той же час підпорядковувати можливо навіть всупереч праву (Політика, 1324 b, 29).

Цю тезу Арістотелем було сформульовано в контексті обґрунтування необхідності захоплення державою чужих територій. Тобто мислитель зазначав, що процес одностороннього поширення влади на чужі землі на основі закону є неможливим, не залежно від того, буде такий нормативний акт правовим чи ні, тому що у цьому випадку право, а відтак і закон будуть неповноцінними через те, що вони позбавляються ознак справедливості. У той же час насильницьке, незаконне захоплення земель сусідніх державних утворень можливе навіть всупереч праву, тому що воно проводиться не на основі справедливості, а тільки для задоволення вигод різноманітного ґатунку, а відтак не відповідає постулатам права у його класичній інтерпретації. У такому випадку закон буде неправовим і несправедливим, а дії, що ґрунтуються на його основі, — неправомірними. Тобто триада понять «закон», «справедливість» і «право» у своїй структурній сукупності покликана перешкодити появі проявів насильства, яке, в разі його вчинення навіть на нормативній основі, апіорі не може бути правовим, а відтак і справедливим. Виходячи із зазначеного, можна вказати на те, що законодавство країни Арістотель поділяв на дві групи: законодавство, прийняте на основі права як мірило і виразник справедливості; нормативний матеріал, який приймається для задоволення меркантильних інтересів однієї особи, групи індивідів чи навіть держави у цілому, але не несе у собі ознаку справедливості та не є нормативним вираженням права.

На думку Арістотеля, верховна влада в державі повинна підпорядковуватись законам, а не людині, тому що саме закон невідкладний впливовий людських вад, які завжди спонукають правителя діяти у річищі владно-індивідуалістичних, а не державних інтересів. Зокрема, мислитель зазначав, що ті, хто вимагають, аби владарював закон, бажать тіль-

ки влади божества та розуму, а хто виступає за владарювання людини, вносять до структури процесу управління тваринне начало, тому що пристрасть є тваринною категорією, а гнів спокушає правителів не дотримуватись істинно-правильного шляху. Закон же навпаки — непідвладний безвідповідальним спокусам і є врівноваженим розумом (Політика, 1287 а, 29-34). Правління закону, а не фізичних осіб з притаманними їм вадами, забезпечує стабільність держави в цілому та існуючої форми правління зокрема, якщо вони, безумовно, є правильними згідно тих ознак, що були сформульовані Арістотелем. Саме тому мислитель зазначав, що ні в кого не викличе сумнівів те, що передача владних функцій саме законові буде найкращим видом управління державою (Політика, 1287 б, 17). Там, де відсутня влада закону, нема і державного ладу. Закон повинен владарювати над усім (Політика, 1292 а, 33).

Досліджуючи зв'язки між людськими суб'єктами у межах сім'ї, Арістотель відносив до них не лише відносини «чоловік — дружина», але й «господар — раб», фактично розглядаючи раба як члена сім'ї. У той же час він зазначав, що відносини «господар — раб» є несправедливими, адже нерівними ці два суб'єкти є лише за законом, тоді як за природою — рівними. На нашу думку, Арістотель цією тезою фактично проголошував верховенство природного права над позитивним, стверджуючи про загальну рівність індивідів як елементарних складових частин соціального буття, і лише з появою державно-позитивного права, тобто закону, виникає несправедлива міжсуб'єктна нерівність. Із зазначеного можна зробити припущення про те, що право, за Арістотелем, завжди є справедливим, чого не можна сказати про закон.

Мислитель розглядав три елементи влади: по-перше, влада господаря відносно рабів; по-друге, влада батька щодо дітей; по-третє влада чоловіка щодо дружини. Філософ зазначав, що умовно ці три види владарювання можна поділити на дві групи — влада над невольниками (рабами), і влада над дружиною та дітьми (вільними людьми). При цьому владу чоловіка над дружиною мислитель порівнював із владою політичного дядя, а владу батька над дітьми — із владою царя (Політика, 1259 б, 1-3).¹³ У першому випадку, на нашу думку, філософ мав на увазі владу рівного над рівним, а виходячи із принципу добровільності шлюбу — владу виборну. Саме тому владу чоловіка над дружиною Арістотель отожднював із владою політичною. У другому випадку, порівнюючи владу царя з владою батька над дітьми, мислитель виходив із тих обставин, що батька, як і царя обрати неможливо. Їх особа знаходиться у цілковитій незалежності від вибору індивіда.

Аналізуючи функціональну структуру держави, Арістотель зазначав, що вона складається із множини елементів. Але якщо головною метою існування цього утворення визначити абсолютну єдність складових частин державного організму, це невідворотно призведе до його деградації та загибелі. Адже у такому випадку держава перетвориться на сім'ю, а із сім'ї — на окремого індивіда (Політика, 1261 а, 20), адже сім'я є більш монолітно-єдиним утворенням, аніж держава, а окрема людина, у свою чергу, — ніж сім'я. Тому абсолютний ступінь єдності соціоструктурних елементів держави є вкрай згубним для неї. У цьому випадку Арістотель вступав у полеміку зі своїм учителем Платоном, який у праці «Держава» займав діаметрально протилежну позицію, пропагуючи єдність індивідів як складових елементів держави, аж до введення інституту спільноті жінок і дітей. Це, на переконання Арістотеля, призвело б до повної загибелі державного організму. Платон проголошував єдність держави досягненням найвишого блага, тоді як Арістотель зазначав, що це невідворотно призведе до загибелі держави, хоча благо, яке притаманне будь-якій речі, за своєю суттю, служить для її збереження. Арістотель допускав гіпотезу про неможливість досягнення державою загального блага завдяки всеохоплюючій єдності її соціальних складових. Досконалість будь-якої речі, за Арістотелем, пов'язана з тим, наскільки її форма відповідає меті (наприклад, форма тіла тварин, риби). Якщо мета держави — це досягнення загального блага, то головним завданням будь-якого полісу є

пошук такої форми правління, яка максимально відповідала би цій меті та могла б сприяти процесові її досягнення.¹⁴

Платон основою розвитку та процвітання держави вважав монолітно сформований соціум, у якому зводилися нанівещь індивідуальні особливості людини. Арістотель, натомість, вважав ці погляди свого учителя не тільки помилковими, але й шкідливими для держави, адже вказані обставини могли призвести до її цілковитого загибелі (Політика, 1261 b, 7). Тому не викликає подиву те, що Арістотель робив основний наголос на індивідуальних особливостях людини-носія громадянського статусу як елементарної частини соціальної структури сім'ї, яка, у свою чергу, є, за уявленнями філософа, первинною консолідуючою ланкою суспільства, а відтак найпростішою структурною ланкою держави як цілісно-соціального утворення. Тому у вченні філософа тісно перепліталися правова та етична проблематики. Це обумовлювалося розумінням того, що благо держави і стан правопорядку знаходяться у прямій залежності від рівня розвитку моральних якостей її громадян.¹⁵ Дана обставина зводить нанівещь ідею Платона щодо створення суспільної сутності, об'єднаної на основі не кровно-сімейних, а спільно-корисних зв'язків. Розвиваючи власну думку, Арістотель прийшов до висновку, що спільність дружин і нащадків, яку пропагував його вчитель, породить неприязнь, розбрат між індивідами, отже, приведе до нівелювання основ самоорганізації суспільства і держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що найбільшим благом для держави Арістотель вважав досягнення суспільної злагоди на основі дружніх відносин між членами суспільства, адже це явище є нічим іншим як проявом єдності населення полісу. Визначаючи онтологічні основи досягнення цього блага, Арістотель основний наголос робив на найпростіших якостях людської душі, чи то натури, зокрема, таких як сімейні та дружні відносини, що склалися та вудосконалювались у людському соціумі протягом усього часу його еволюційного розвитку. Він зазначав, що саме ці, вироблені століттями та випробувані не одним поколінням людей цінності, є тією платформою, на якій ґрунтується загальносуспільна злагода, а відтак, і соціальна єдність та державна сила.

1. Філософія права: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. д-ра філос. наук О.Г.Данильяна. — Х.: Право, 2009. — С.46. **2. Зелинский Ф.Ф.** История античной культуры. — Санкт-Петербург: Марс, 1995. — С.155. **3. Античная философия:** Энциклопедический словарь. — М.: Прогресс-Традиция, 2008. — С.172-173. **4. Кравцов Н.А.** Учение Аристотеля о политике и праве // Правоведение. — Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. — № 5. — С.234. **5. Зайцев А.И.** Культурный переворот в Древней Греции VIII-V вв. до н.э. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2000. — С.56. **6. Доватур А.** Политика и политии Аристотеля. — М., Ленинград, 1965. — С.43-44. **7. Строгоцкий В.М.** Гражданский коллектив полиса (проблемы становления и особенности развития в архаический и раннеклассический периоды) // Античный полис. Проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1995. — С.5. **8. Блаватская Т.В.** Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. — М.: Наука, 1983. — С.29. **9. Нерсесянц В.С.** Политические учения Древней Греции. — М., 1979. — С.208. **10.** Там же. — М., 1979. — С.210. **11. Куланж Ф.де** Древний город. Религия, законы, институты Греции и Рима / Пер. с англ. Л.А.Игоревского. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — С.368. **12. Кравчук М.В.** Теория держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посібник. — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. — С.101. **13. Доддс Э.Р.** Греки и иррациональное. — СПб: «Алетей», 2000. — С.74. **14. Кравцов Н.А.** Учение Аристотеля о политике и праве // Правоведение. — СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. — № 5. — С.235. **15. Філософія права:** Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. д-ра філос. наук О.Г.Данильяна. — С.46.

